

О.М. Балакірева,
канд. соціол. наук

О.М. Balakireva
Candidate of Sociol. Sci.

ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Abstract. The article continues the series of publications as for value orientations of Ukraine's population on the basis of results of three national representative surveys of the adult population of Ukraine executed by the Centre "Social monitoring" and the O. Yaremenko Ukrainian Institute for Social Research aimed at the study of the system of value orientations of the population in the frame of international studies World Values Survey (1996, 2006) and European Values Survey (1999). Generally, the study of the dominant priorities and expectations of the people testifies that the processes characterized by the enhancement and strengthening of democracy, business initiative, independence in thinking and actions, individualization, innovativeness, and inclination to success are intensified.

Для статті використані результати трьох національних репрезентативних опитувань дорослого населення України, проведених Центром "Соціальний моніторинг" та Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка з метою вивчення системи ціннісних орієнтацій населення в межах міжнародних досліджень WVS та EVS (керівник проектів в Україні – автор статті):

"Ціннісні орієнтації населення – 1996", проведеного у вересні-жовтні 1996 р., вибіркова сукупність 2811 респондентів від 18 років та старші, яке було складовою проекту "Світове дослідження цінностей" (World Values survey", керівник – Р. Інглегарт), "Ціннісні орієнтації населення – 1999", проведеного у грудні 1999 р., вибіркова сукупність 1200 респондентів, яке було складовою європейського дослідження цінностей ("The European Values Survey", керівник – Л. Халман)".

"Ціннісні орієнтації населення – 2006", проведеного у грудні 2006 р., вибіркова сукупність 2032 респондентів від 18 років та старші, яке було складовою проекту "Світове дослідження цінностей" (World Values survey", керівник – Р. Інглегарт),

Крім того, до аналізу включені окремі результати моніторингу громадської думки населення України", який на регулярній основі проводиться Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка та Центром "Соціальний моніторинг" за національною репрезентативною вибіркою.

* Вибіркова сукупність в обох опитуваннях територіально-поселенська, репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Стандартні відхилення не перевищують 3%. Більш детальну інформацію стосовно досліджень можна отримати в автора статті та на сайтах Українського інституту соціальних досліджень і Центру "Соціальний моніторинг" (www.uisr.org.ua та www.smc.org.ua).

Демократія в тому вигляді, як вона характерна для сучасного суспільства, є досить новою, але універсальною цінністю. Традиційно демократія розглядається як одна з форм урядування в сучасній державі, але варто наголосити, що функціонально демократія – це не урядування більшої частини, а вимоглива система, яка “складається з низки важливих вимог, зокрема виборчого права й поваги до результатів голосування, але, крім того, вимагає й захисту свобод, поваги до законних прав і гарантії вільного обговорення й безцензурного поширення новин і чесних коментарів” [1, 126].

Для сучасного етапу розвитку українського суспільства характерна риторика стосовно “утвердження”, “зміцнення”, “поширення” та “розвитку” демократії. Як зазначає Андреас Шедлер, ідея “зміцнення демократії” охопила широкий спектр політичних проблем, з якими зіткнулися країни демократії “третьої хвилі” [2]. А. Шедлер визначає три головні дослідницькі підходи оцінювання рівня зміцнення демократії: оцінка дій політичних гравців, оцінка їхніх поглядів, оцінка структурного середовища. Сам автор дотримується позиції, що “поведінкові, світоглядні і структурні дані можна розуміти як оперативні індикатори, пов’язані з різним рівнем вимірювань, вони репрезентують водночас і різні рівні каузальності. Вони формують ланцюг каузальності, окремі ланки якого спричинюють одна одну: а) поведінка постає як найближча причина стабільності режиму; б) погляди правлять за першорухом поведінки; в) структурні контексти – найголовніша причина формування і гравців, і поглядів” [3, 690–692].

Для українського суспільства проблеми демократії та формування демократичних цінностей є предметом гострої дискусії, політичних спекуляцій у боротьбі політичних еліт за домінуючі позиції, але вони об’єктивно є чинником визначення вектора та засад майбутнього шляху розвитку. Однак проблемним залишається питання легітимності демократії. Причому легітимність не лише на рівні декларованих чи закріплених у законодавчому полі норм, а така, що має реальну підтримку з боку широкого кола громадян, з боку політичної еліти. А також така легітимність, що не може мати неоднозначного (двозначного) трактування у нормативно-правовому полі. Актуальність демократичних цінностей для українського суспільства зростає внаслідок подій “помаранчевої революції” та після неї, коли боротьба політичних еліт за владу зробила демократичні цінності “розмінною монетою”, політичною технологією, коли порушення конституційних норм виправдовуються тими ж самими демократичними цінностями, фактично знецінюючи їх. Це також призводить до падіння рівня довіри й поваги до лідерів, до суспільних авторитетів. Такий процес вже можна оцінювати як протидію трансформаціям у напрямі постмодернізаційного розвитку. Російський філософ В. Г. Федотова у своїй монографії “Хорошее общество” [4, 192–195], надаючи порівняльні характеристики традиційного, сучасного та постсучасного суспільств, зазначає, що для першого притаманна авторитарна влада, для другого – демократія, а для постсучасного суспільства – демократія, але повага до авторитету. Якщо з цієї точки зору подивитися на українську сучасну ситуацію, то в реальній практиці ми можемо спостерігати прояви авторитарності влади, порушення демократичних принципів, зневагу та падіння довіри до авторитетів. Це дає підстави соціологам, політологам, політикам та державним діячам серйозно замис-

литися щодо шляхів подальшого суспільного розвитку країни, необхідності гармонізації декларованих цінностей, формальних правил та реальних суспільних практик.

Оголошення дострокових парламентських виборів восени 2007 р. (30 вересня) та ставлення до цього з боку різних груп українського суспільства ще раз підтвердили, що і серед громади, і серед еліти вже достатньо усвідомлена потреба єдиної світоглядної концепції для всього сучасного українського суспільства, навколо якої можна об'єднати суспільство. І демократичні цінності поруч із концепцією підвищення якості життя можуть стати основою такої концепції. В межах даної статті пропонується розглянути питання, чи є основоположні риси демократії соціальними цінностями в сучасному українському суспільстві, значущими та життєдайними чинниками, які є привабливими для більшості українських громадян; чи можуть демократичні цінності виступити інтегруючими в українському суспільстві.

Загальний погляд на державний устрій в нашій державі суттєво змінився за останні десять років (див. табл. 1). Якщо за результатами опитування у 1996 та 1999 рр. значна частина дорослого населення була не готова визначитися щодо оцінки різних політичних систем, віддаючи при цьому суттєву перевагу демократичній політичній системі, то у 2006 р. часта таких, що не могли визначитися, не перевищувала одного відсотка.

Таблиця 1

Динаміка відповідей на запитання

“Я зараз перерахую деякі типи політичних систем, а Ви дайте відповідь, будь ласка, наскільки, на Ваш погляд, вони підходять для нашої країни.

Для кожної з них укажіть, чи є вона дуже доброю; скоріше, доброю; скоріше, поганою або дуже поганою системою для управління нашою країною.”, %

	2006	1999	1996
Сильний лідер, якого не обмежують ні парламент, ні вибори			
Дуже добра	39	20	16
Скоріше, добра	33	28	23
Скоріше, погана	27	23	23
Дуже погана	9	9	9
<i>Важко відповісти</i>	1	20	29
Не уряд, а незалежні експерти приймають рішення залежно від того, що вони вважають найкращим для країни			
Дуже добра	11	7	7
Скоріше, добра	36	27	31
Скоріше, погана	39	24	18
Дуже погана	13	10	5
<i>Важко відповісти</i>	1	32	39
Правління військових			
Дуже добра	4	3	2
Скоріше, добра	14	8	7
Скоріше, погана	46	31	29
Дуже погана	36	38	36
<i>Важко відповісти</i>	0	20	26
Демократична політична система			
Дуже добра	40	17	14
Скоріше, добра	43	47	41
Скоріше, погана	12	8	10
Дуже погана	4	4	4
<i>Важко відповісти</i>	1	24	31

Поряд з високим рівнем оцінки важливості жити в країні, яка має демократичний уряд (76% дорослого населення вважають, що це важливо, див. табл. 2), оцінка рівня демократичності влади в Україні є дуже низькою (див. табл. 3). На важливості демократії більшою мірою наголошують люди з вищою освітою, віком 35–50 років, з більш високим рівнем матеріального становища та соціального статусу. Найгірші оцінки надали мешканці обласних центрів та великих міст, люди старше 50 років, з вищою освітою, низькими статками, безробітні та самозайняті.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання

“Наскільки важливо для Вас жити в країні, яка має демократичний уряд?”

Як Ви визначили б Вашу точку зору на цій шкалі, де “1” означає, що “для Вас це зовсім не важливо”, “10” – “для Вас це дуже важливо”.

Ви також можете обрати будь-яке число між ними.”, %

1 – Зовсім не важливо	2	Не важливо – 7
2	1	
3	2	
4	2	
5	9	Не визначена позиція – 17
6	8	
7	11	Важливо – 76
8	18	
9	15	
10 – Дуже важливо	32	
Середнє значення по шкалі	7,91	

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання

“Який рівень демократичності влади в Україні зараз?” Перед Вами шкала, на якій “1” означає “зовсім немає демократії”, а “10” – “повна демократія”.

Як за цією шкалою Ви оцінили б рівень демократичності діючої влади в нашій країні?”, %

1 – Зовсім немає демократії	12	Скоріше, немає демократії – 48
2	8	
3	14	
4	14	
5	19	Не визначена позиція – 31
6	12	
7	10	Рівень демократії більш-менш достатній – 21
8	7	
9	2	
10 – Повна демократія	2	
Середнє значення	4,59	

Оцінка рівня демократичності влади в Україні зараз є настільки низькою, що отримані результати можна інтерпретувати як “відсутність демократії”, на думку населення, (середнє значення – 4,59 за 10-бальною шкалою, що менше серединного значення шкали). І немає жодної соціально-демографічної групи серед опитаних, щоб ця оцінка хоча б досягла середини запропонованої шкали (див. додаток 1 в кінці статті). Певне пояснення такої низької оцінки можна надати, спираючись на наявні погляди щодо демократії. Методологія дослідження (2006 р.) передбачала вивчення уявлення населення щодо ознак демократії (у попередніх хвилях дослідження ці запитання не ставилися, див. табл. 4 та додаток 1). На думку дорослого населення України, до характеристик демократії належать (ознаки розташовано за рейтингом на основі відповідей): “жінки мають рівні права з чоловіками”, “люди обирають своїх лідерів на вільних виборах”, “люди можуть змінювати закони через референдуми”, “громадянські права захищають свободу людей від пригноблення”, “економіка в розквіті”, “люди отримують державну допомогу по безробіттю”, “уряд обкладає податками багатих і надає субсидії бідним”. Як бачимо, громадська думка зазначає і соціально-економічні ознаки, і окремі інституціональні вимоги. За результатами різноманітних досліджень можна переконливо стверджувати, що в українському суспільстві зазначене вище є, скоріше, бажаним або лише декларованим, ніж реально забезпеченим. Навіть неглибокий аналіз наявної статистики дозволяє робити висновки про нерівність у реалізації своїх прав чоловіків та жінок [5]. Перебування українського суспільства у “нескінченному виборчому процесі” протягом останніх трьох років викликає не лише невдоволення, а й сформувало стійке переконання щодо впливу адміністративних важелів та стереотип “нечесності” виборів. На сьогодні механізм впливу на владу та закони через референдуми не відпрацьований, переважна більшість вважає, що громадянські права в Україні порушуються. Плюс високий рівень невдоволення економічною ситуацією, рівнем оплати праці, соціальними виплатами, в тому числі допомогою по безробіттю. Все це – бажані ознаки демократії, і їх незадовільний вияв безперечно спричиняє низький рівень оцінки демократичності влади в Україні. Причому ці низькі оцінки надані представниками різних груп населення, без особливих розбіжностей за типом поселення, регіоном проживання, матеріальним становищем та іншими характеристиками (див. додаток 1).

Останнім часом відбувається гостра дискусія стосовно наявності та розвитку громадянського суспільства в Україні. Певними ознаками формування громадянського суспільства, хоча цей процес відбувається нерівномірно у різних сферах життєдіяльності, можна вважати розвиток недержавного сектору, багатопартійність, розвиток громадських організацій різного спрямування, поширення волонтерського руху, плюралізм соціальних проектів і програм, особливо на місцевому рівні. Одним із важливих аспектів є реальна поведінка, зокрема участь у діяльності різноманітних організацій. Як свідчать результати опитувань, за останні 10 років в Україні зросла питома вага населення, що бере участь у діяльності релігійних організацій (з 9% до 23%), організацій, створених за інтересами (спортивні, мистецькі, творчі), політичних партіях/групах (з 2% до 11%), благодійних та екологічних організаціях

Таблиця 4

Деякі речі можуть бути бажані, але не всі вони характеризують демократію. Будь ласка, скажіть, які з них, на Вашу думку, є особливостями демократії. Використовуйте шкалу, де “1” означає “не належать до особливостей демократії” і “10” – “належать до особливостей демократії”.

	Не належать до особливостей демократії					Належать до особливостей демократії					Немає цитованої
	„1”	„2”	„3”	„4”	„5”	„6”	„7”	„8”	„9”	„10”	
Уряд обкладає податками багатих і надає субсидії бідним	5	3	5	5	10	12	11	15	10	24	0
<i>Середнє значення 6,97</i>											
Релігійні власті інтерпретують закони	21	9	11	13	18	11	6	5	2	3	1
<i>Середнє значення 4,16</i>											
Люди обирають своїх лідерів на вільних виборах	1	1	2	2	4	6	7	11	16	49	1
<i>Середнє значення 8,53</i>											
Люди отримують державну допомогу по безробіттю	3	1	2	3	6	9	10	14	13	38	1
<i>Середнє значення 7,97</i>											
Військові роблять переворот, коли уряд виявляється некомпетентним	32	10	10	7	12	7	6	5	3	7	1
<i>Середнє значення 3,91</i>											
Громадянські права захищають свободу людей від пригноблення	2	1	1	2	6	8	9	14	16	40	1
<i>Середнє значення 8,20</i>											
Економіка в розквіті	3	2	2	3	7	8	8	12	12	42	1
<i>Середнє значення 7,99</i>											
За злочини суворо карають	7	5	7	8	12	12	8	10	8	23	0
<i>Середнє значення 6,40</i>											
Люди можуть змінювати закони через референдуми	1	2	2	1	5	7	7	13	17	44	1
<i>Середнє значення 8,36</i>											
Жінки мають рівні права з чоловіками	1	1	1	2	5	5	8	10	14	52	1
<i>Середнє значення 8,61</i>											

(див. табл. 5). Що стосується участі у діяльній профспілок, то у 1996 р. дані засвідчили наслідки поширеного за часів Радянського Союзу формального членства у профспілках (3% віднесли себе до активних членів та 30% – до неактивних). Ситуація суттєво змінилась у 2006 р.: 16% назвали себе активними членами профспілок та 4% – неактивними.

Таблиця 5

Динаміка відповідей на запитання “Скажіть, будь ласка,
чи Ви є активним або не активним членом в діяльності організацій
(об’єднань)?”, %

	2006 р.	1996 р.
Релігійні або церковні організації		
Активний член	15 (+13)	2
Не активний член (є членом організації)	8 (+1)	7
Профспілки		
Активний член	16 (+13)	3
Не активний член (є членом організації)	4 (-26)	30
Спортивні організації або організації, пов’язані з проведенням дозвілля		
Активний член	9 (+7)	2
Не активний член (є членом організації)	6 (+3)	3
Організації, пов’язані з освітою, мистецтвом, музикою, культурною діяльністю		
Активний член	8 (+6)	2
Не активний член (є членом організації)	6 (+3)	3
Політичні партії або групи		
Активний член	8 (+7)	1
Не активний член (є членом організації)	3 (+2)	1
Творчі, професійні об’єднання, спілки		
Активний член	6 (+5)	1
Не активний член (є членом організації)	2	2
Благодійні організації		
Активний член	6 (+5)	1
Не активний член (є членом організації)	2 (+1)	1
Організації з охорони навколишнього середовища, екологічні організації та організації із захисту тварин		
Активний член	5 (+4)	1
Не активний член (є членом організації)	2 (+1)	1
Діяльність за місцем проживання, пов’язана із соціальною допомогою (бідним, літнім людям, інвалідам, соціально незахищеним особам, ВІЛ-інфікованим тощо)		
Активний член	7	*
Не активний член (є членом організації)	3	*
Молодіжні організації, наприклад, скаути, наставники, молодіжні клуби та ін.		
Активний член	5	*
Не активний член (є членом організації)	2	*
Жіночі організації та групи		
Активний член	4	*
Не активний член (є членом організації)	2	*
Організація споживачів		
Активний член	5	*
Не активний член (є членом організації)	1	*

Загалом для українського суспільства характерними є високі оцінки ролі громадських організацій та оцінки необхідності як участі громадян в їх діяльності, так і важливості посилення контролю з боку громадян (через організаційно оформленні об'єднання громадян) за органами влади (див. табл. 6).

Таблиця 6
Динаміка оцінки респондентами необхідності громадської активності як важливої функції, за регіонами, (%)*

	11.2002		01.2004		12.2005		09.2006	
	<i>Участь громадян у НГО</i>	<i>Контроль з боку НГО за діяльністю органів влади</i>	<i>Участь громадян у НГО</i>	<i>Контроль з боку НГО за діяльністю органів влади</i>	<i>Участь громадян у НГО</i>	<i>Контроль з боку НГО за діяльністю органів влади</i>	<i>Участь громадян у НГО</i>	<i>Контроль з боку НГО за діяльністю органів влади</i>
Захід	55	69	75	70	79	87	73	85
Центр	56	74	70	69	68	82	55	69
Північ	45	63	62	74	75	68	75	82
Схід	51	74	65	61	71	77	64	76
Південь	56	76	65	78	86	77	62	89
АР Крим	55	74	70	49	68	76	64	73
м. Київ	48	69	58	63	68	84	75	75
УКРАЇНА	53	72	67	79	65	73	66	79

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Разом з тим, значна частина дорослого населення (за даними моніторингу УІСД/ЦСМ: у 2002 р. – 75%, а в 2006 р. – 78%) не обізнана з тим, яким чином слід діяти, щоб впливати на вирішення тих чи інших питань, що є актуальними або турбують громадян, як впливати на діяльність місцевих органів влади (у 2002 р. – 80%, у 2006 р. – 83%), на вирішення питань державної політики (у 2002 р. – 89%, у 2006 р. – 91%).

Як свідчать дані моніторингу громадської думки УІСД/ЦСМ, значна частина населення не відчуває себе справжніми громадянами своєї країни, від яких щось залежить, не довіряють органам влади, своїм співгромадянам, громадським організаціям, основним соціальним інститутам суспільства, журналістам, соціологам, зазначають високий рівень корупції, вважають, що все вирішують знайомства та гроші. Це досить тривожний симптом, який характеризує незрілість суспільства, відсутність згуртованості, солідарності та громадянської відповідальності. Поширення цих явищ турбує, зважаючи також на високий рівень протиріч у нашому суспільстві, наявність кількох векторів напруги (майнове розшарування, регіональне протистояння, політичний розкол тощо). В умовах ризику розколу суспільства зростає важливість здатності людей протистояти дезорганізації, і це потребує усвідомлення реальної ситуації. У нашому суспільстві зростає, хоча й дуже повільно, рівень недовіри до співгромадян, що також впливає й на формування соціальних зв'язків. 70% вважають, що “потрібно бути дуже обережними у стосунках з людьми”, і лише 29% – що “більшості людей можна довіряти” (у 1996 р. – 64% та 29% відповідно) (табл. 7). Високий рівень довіри до родичів, сусідів та знайомих (див. табл. 8) є цілком нормальним, але переважна недовіра до незнайомих, людей іншої релігії та

іншої національності виглядає занадто високою і свідчить про нетолерантність до тих, хто “не такий, як я”, що спричиняє певну соціальну напругу в суспільстві.

Таблиця 7

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, більшості людей можна довіряти чи потрібно бути дуже обережним у стосунках з людьми?

	2006	1999	1996
Більшості людей можна довіряти	29	26	29
Потрібно бути дуже обережним у стосунках з людьми	70	70	64
<i>Важко відповісти</i>	1	3	7

Таблиця 8

Скажіть, наскільки Ви вірите людям, які належать до різних груп?, %

	<i>Повністю довіряю</i>	<i>Довіряю деякою мірою</i>	<i>Не дуже довіряю</i>	<i>Зовсім не довіряю</i>
Вашій сім'ї	89	10	1	0
	99		1	
Вашим сусідам	18	54	23	5
	72		28	
Людям, яких знаєте особисто	22	63	14	1
	85		15	
Людям, яких зустріли вперше	1	16	53	30
	17		83	
Людям іншої релігії	2	32	45	21
	34		66	
Людям іншої національності	2	35	44	19
	37		63	

Аналізуючи результати опитування щодо цінностей та моніторингу УІСД/ЦСМ, можна відзначити стабільно й критично низький рівень довіри громадян до владних інститутів, політичних партій, органів правопорядку, профспілок, міжнародних структур (див. додаток 2). Протистояння еліт, бажання еліт закріпити домінуючі позиції, “стабільна нестабільність” влади, структурування та переструктурування Верховної Ради України спричинюють формування в українському суспільстві соціального цинізму, що означає руйнування основ соціального довір'я, пошани і відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми. Такі тенденції означають ризики руйнування соціального потенціалу, що є вирішальним чинником зростання суспільного добробуту і перспективи стійкого розвитку соціуму.

До цінностей демократії відносять також громадянство і громадянськість. Позитивною тенденцією є зростання тих, хто пишається, та зменшення частки тих, хто не пишається громадянством України (див. табл. 9). Наприкінці 2006 р. 69% указали,

що пишуться тим, що є громадянами України (у 1996 р. – 61%, у 1999 р. – 58%). Слід наголосити, що патріотичні почуття більшою мірою притаманні мешканцям сільської місцевості, де питома вага позитивних відповідей склала 78% (в обласних центрах – 70%, а в інших містах – 62%). Відмінності за статтю та віком не суттєві. Отримані дані показують, що питома вага позитивних відповідей зростає пропорційно самовизначенню матеріального становища: чим більш заможними вважають себе респонденти, тим більшою мірою вони пишуться своїм громадянством (див. рис. 1).

Таблиця 9

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Наскільки Ви пишастесь тим, що Ви громадянин України ?”, %

	2006 р.	1999 р.	1996 р.
Дуже пишастося	17	23	23
Скоріше, пишастося	52	35	38
Скоріше, не пишастося	23	25	18
Зовсім не пишастося	7	13	11
Я не громадянин України	-	-	0
Важко відповісти, не знаю	1	4	10

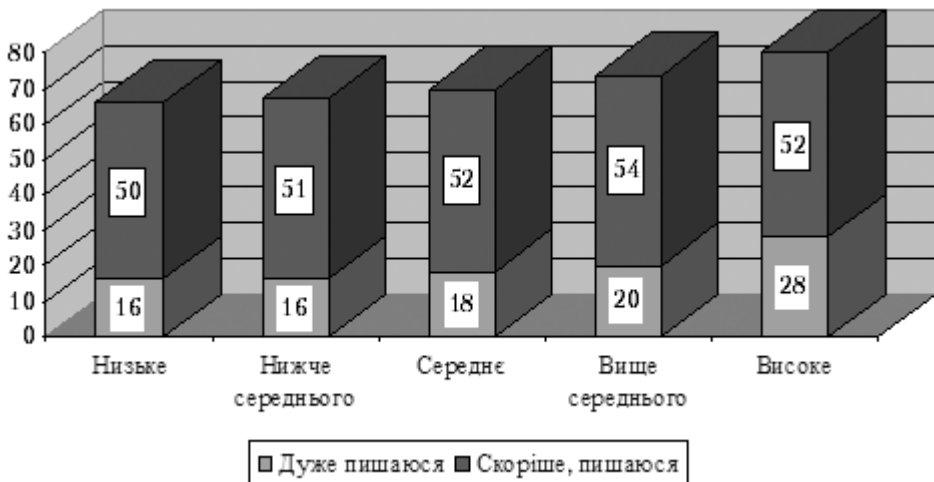

Рис. 1. Питома вага позитивних відповідей респондентів на запитання:
“Наскільки Ви пишастесь тим, що Ви громадянин України ?”
 залежно від рівня матеріального становища (за самооцінкою), %

Одним із вимірів патріотичних почуттів є готовність громадян захищати свою країну. Динаміка відповідей за останні десять років (табл. 10) показує падіння рівня готовності воювати за свою країну в разі необхідності: з 59% у 1996 р. до 51% у 2006 р. (чоловіки – 62%, жінки – 42%). Меншою мірою готові до цього люди похилого віку, мешканці сіл.

Таблиця 10

Динаміка відповідей на запитання
**“Ми всі сподіваємося, що війни більше не буде. Але якщо б раптом вона
 всетаки сталася, чи готові Ви воювати за свою країну?”**, %

	2006	1999	1996
Так	51	55	59
Ні	38	20	11
<i>Важко відповісти, не знаю</i>	<i>11</i>	<i>25</i>	<i>30</i>

Що стосується громадянської позиції громадян України, то необхідно відзначити, що після “помаранчевої революції” 2004 р. ситуація змінюється: формується усвідомлення сили дії та значущості власної позиції щодо суспільних змін, відбувається перехід від загального декларування важливості ролі громадян у розвитку своєї країни до активізації участі у вирішенні різноманітних актуальних питань (див. табл. 11).

Таблиця 11

**Питома вага тих, хто згоден з наведеними твердженнями,
 залежно від регіону, %***

		Регіон							
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ	Україна
Кожний громадянин має відчувати відповідальність за майбутнє своєї країни	2003	86	82	72	74	79	74	68	77
	2005	88	79	79	76	82	86	57	79
	2006	79	69	82	70	78	62	91	75
Я відчуваю себе відповідальним за майбутнє своєї країни	2003	49	43	39	37	43	34	35	41
	2005	68	59	65	46	55	67	47	56
	2006	63	52	71	47	52	58	78	57

* За результатами моніторингових опитувань громадської думки УІСД/ЦСМ.

Інше питання – наскільки сталою буде ця тенденція, як на зазначене самовизначення вплинуть розчарування та результати позачергових виборів до парламенту. Підстави для сумнівів дають також результати, які засвідчують високий рівень патерналістських настроїв серед різних груп населення, в тому числі й серед молоді. Більше половини громадян покладає на державу відповідальність за матеріальне забезпечення, пенсійне забезпечення та забезпечення житлом (рис. 2).

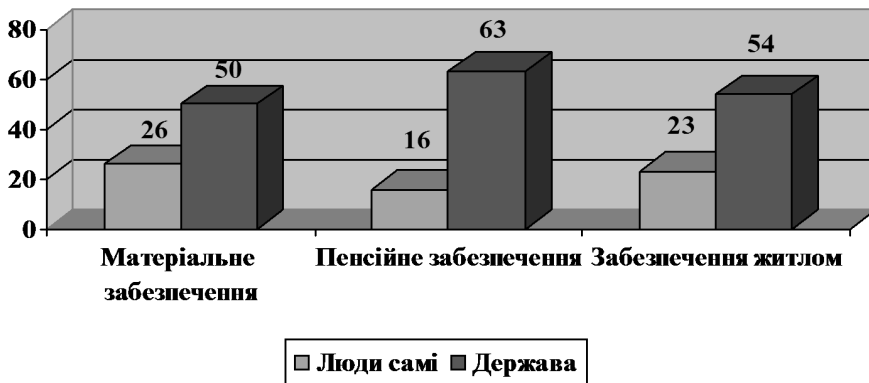

Рис. 2. Питома вага відповідей на запитання “Хто, на вашу думку, має бути відповідальним за забезпечення громадян?”, %

Як було показано вище, значна частина населення до ознак демократичності відносить економічний розквіт. У класифікації передумов демократії економічний розвиток є ключовим, оскільки заможна держава справді може створити середовище поваги до людини, її прав та свобод. Результати опитування показали, що й громадська думка до першочергових цілей, які має ставити Україна на найближчі 10 років, практично однотайно віднесла “високий рівень економічного розвитку” (92%). На другому місці – “створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо” (54%). Фактично, це бажання “брати участь у прийнятті рішень”, що є дуже важливим для цінностей демократії. Аналіз динаміки за період 1996–2006 рр. показує, що обидві цілі набули більшої значущості за рахунок тих, хто вагався з відповіддю.

Таблиця 12

Думка населення стосовно цілей, які країна має ставити перед собою на наступні 10 років, %.

(Сумарний показник першого та другого виборів у динаміці)

	2006 р.	1996 р.
Високий рівень економічного розвитку	92	86
Забезпечення надійної обороноздатності країни	26	29
Створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо	54	47
Намагатися зробити наші міста і села гарнішими	28	25
<i>Важко відповісти</i>	-	13

* Під час опитування респондентові пропонувалася картка з переліком 4 цілей (див. табл. 12). Спочатку необхідно було визначити найголовнішу ціль (перший вибір), а потім наступну за важливістю (другий вибір). У таблиці 12 наведені сумарні показники двох виборів у 1996 та 2006 рр.

Інтерпретація наведених вище результатів буде “однобокою”, якщо не взяти до уваги відповіді громадян України щодо вагомості інших цінностей: “підтримувати порядок у країні” (71%) та “боротьба із зростанням цін” (72%), які випередили за оцінкою рівня важливості таку, як “надання народу можливості більше впливати на прийняття урядом важливих рішень” (43%). Якщо пам’ятати про час проведення опитування (грудень 2006 р.), коли політична нестабільність та політичне протистояння в країні вже було не лише усвідомлено на рівні громадської думки, а й стало предметом уваги на міжнародній арені, то отримані результати цілком очікувані. З іншого боку, ці дані говорять, на мою думку, про тугу за “сильною державою”, яка вирішуватиме проблеми громадян без значних зусиль з боку самих громадян.

Питома вага тих, хто серед найважливіших цілей розвитку нашої країни на перше місце поставив участь людей у прийнятті рішень, дорівнює 27,5%. Таким чином, ця демократична цінність – “участь у прийнятті рішень” – в сучасній Україні є цінністю меншості¹¹. Навіть для наймолодших вікових груп (18–28-річних та 29–39-річних) ця цінність є ціннісною периферією (її поділяють, відповідно, 31% та 33%). Аналіз за регіонами показав, що для всіх областей та АР Крим “участь у прийнятті рішень” також є цінністю меншості й лише серед мешканців м. Києва її поділяють 37%, і вона набуває статусу цінності впливової опозиції.

Отже, здійснений аналіз показує, що система демократичних цінностей в українському суспільстві ще не є такою, яку розділяє та підтримує своїми діями більшість громадян. Вона не є і такою, яка має реальну підтримку з боку політичної еліти. З одного боку, досить динамічний, а з іншого – непослідовний, без чітких цілей та механізмів їх досягнення, пострадянський етап функціонування українського суспільства сформував лише підґрунття для розбудови системи демократії як механізму, що може забезпечуваним принципами свободи, правової держави, дієвості конституції, соціальної рівності, справедливості, зменшувати ризики помилок у виборі лідерів, забезпечувати взаємодію тріади “державна, народ, влада”. Сама система механізмів демократії перебуває в стані початкової розбудови на незабезпеченій легітимності. Серед сучасних ризиків України – гра на цінностях, у тому числі й демократичних цінностях, тенденції посилення туги за “сильною владою” та схильність до патерналістських настроїв, політизація суспільного життя, замість формування громадського суспільства – формування суспільства громадянської незгоди. В цьому контексті актуалізуються потреби формування національної гордості, почуття особистої відповідальності, перспективної системи цінностей, згуртованості (консолідації) та подолання нової хвилі апатії, розчарування, соціальної безініціативності, почуття невпевненості та незахищеності.

¹¹ Використана така ж методика: вибір одного найбільш важливого з 4 варіантів та другого за рівнем важливості. Наведені сумарні показники двох виборів.

¹² За типологією цінностей російського соціолога Н.Лапіна до загальноприйнятих (цінності вищого статусу, ядро, підтримуються абсолютною більшістю) відносять такі, що поділяють більше 71% населення; домінуючі (середнього статусу) – ті, що підтримують 51–70% населення; ціннісна периферія або судження впливової опозиції – які мають 31–50% прибічників; цінності меншості – які підтримують 10–30% населення [6].

До пріоритетів, які зможуть забезпечити розвиток українського суспільства, слід віднести посилення реальних демократичних процесів, підвищення відповідальності влади перед народом, зростання активності громадянських ініціатив, формування механізмів участі народу в прийнятті рішень та забезпечення зворотного зв'язку “влада – народ”, прозорості у діяльності органів державного управління. Адже більшість сучасних теорій суспільного розвитку наголошують, що без утвердження інститутів справжньої демократії ніякого “прориву”, жодних суттєвих успіхів ні в економіці, ні в соціальних сферах в Україні, як і в більшості інших пострадянських держав, не буде досягнуто.

-
1. *Амартьян Сен*. Демократія як універсальна цінність // ДЕМОКАРТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 120–132. – (“Політичні цінності”. Вип.1).
 2. *Huntington S. P.* The third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991.
 3. *Андреас Шедлер*. Вимірювання демократичної консолідації // ДЕМОКАРТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 687–714. – (“Політичні цінності”. Вип.1).
 4. *Федотова В. Г.* Хорошее общество. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 544 с.
 5. Гендерні стратегії сталого розвитку України. – К., 2004. – 427 с.
 6. *Лапин Н.И.* Динамика ценностей населения трансформирующейся России / Н.И. Лапин, Л.А. Беляева, А.Г. Здравомыслов, Н.Ф. Наумова. – М.: Эдиториал УРСС, 1996. – 221 с.

Розподіл відповідей респондентів на запитання, що стосуються демократії та демократичних цінностей, залежно від соціально-демографічних характеристик (стать, вік, освіта, тип поселення), %

Запитання та варіанти відповідей	Всього	Стать		Вік			Освіта			Тип поселення		
		Чоловіча	Жіноча	до 35 років	36–49 роки	50 +	Немає повної середньої	Повна середня	Вище середньої	Обласний центр	Місто	Село

Деякі типи політичних систем, дайте відповідь наскільки вони підходять нашій країні

Сильний лідер, якого не обмежують ні парламент, ні вибори

Дуже добра	30	31	29	29	31	30	31	32	27	24	33	31
Скоріше, добра	33	31	35	34	35	32	30	34	33	38	31	32
Скоріше, погана	27	27	27	26	24	30	28	25	29	30	25	27
Дуже погана	9	9	8	9	9	8	10	8	9	8	10	9
Немає відповіді	1	2	1	2	1	0	1	1	2	0	1	1

Не уряд, а незалежні експерти приймають рішення залежно від того, що вони вважають найкращим для країни

Дуже добра	11	11	11	11	12	10	11	13	9	10	11	11
Скоріше, добра	36	36	36	37	37	35	32	35	38	40	33	36
Скоріше, погана	39	39	39	38	38	39	42	39	37	36	40	39
Дуже погана	13	13	14	13	12	15	15	12	15	14	14	12
Немає відповіді	1	1	0	1	1	1	0	1	1	0	2	2

Правління військових

Дуже добра	4	5	3	4	6	3	4	5	3	3	5	3
Скоріше, добра	14	14	13	13	12	15	15	16	11	12	15	14
Скоріше, погана	46	47	45	46	47	45	41	47	45	44	47	46
Дуже погана	36	34	37	36	35	36	40	32	39	41	32	35
Немає відповіді	0	0	2	1	0	1	0	0	2	0	1	2

Запитання та варіанти відповідей	Всього	Стать		Вік			Освіта			Тип поселення		
		Чоловіча	Жіноча	до 35 років	36–49 роки	50 +	Немає повної середньої	Повна середня	Вище середньої	Обласний центр	Місто	Село

Демократична політична система

Дуже добра	40	40	40	43	41	37	34	40	42	44	38	40
Скоріше, добра	43	44	42	43	42	44	43	41	44	42	44	42
Скоріше, погана	12	13	12	10	14	14	18	14	10	11	12	14
Дуже погана	4	3	4	3	3	5	5	4	3	3	5	3
Немає відповіді	1	1	2	1	0	0	0	1	1	0	1	1

Деякі речі можуть бути бажані, але не всі вони характеризують демократію. Будь ласка, скажіть, які з них, на Вашу думку, є особливостями демократії. Використовуйте шкалу, де «1» означає «не належать до особливостей демократії» і «10» – «належать до особливостей демократії».

Варіанти відповідей угруповані:

«Не належить до особливостей демократії» – сума відповідей «1», «2», «3», «4»;

«Належить до особливостей демократії» – сума відповідей «7», «8», «9», «10»;

«Не визначена позиція» – сума відповідей «5» та «6».

Уряд обкладає податками багатих і надає субсидії бідним												
Не належить до особливостей демократії	18	17	18	19	18	17	17	17	18	16	21	14
Не визначена позиція	22	22	22	22	22	23	30	19	25	21	24	22
Належить до особливостей демократії	60	61	59	59	60	60	53	64	57	62	55	63
Немає відповіді	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Релігійні вчителі інтерпретують закони												
Не належить до особливостей демократії	54	56	51	55	57	51	49	53	54	52	51	58
Не визначена позиція	30	27	32	29	29	31	29	30	30	29	32	27
Належить до особливостей демократії	16	16	17	16	14	18	21	17	15	18	16	15
Немає відповіді	0	1	0	0	0	0	1	0	1	1	1	0

Заявляння та варіанти відповідей	Стать			Вік			Освіта			Тип поселення		
	Всього	Чоловік	Жінка	до 35 років	35–49 років	50 –	Немає повної середньої	Повна середня	Вище середньої	Обласний центр	Місто	Село
Люди обирають своїх лідерів на місцевих виборах												
Не належить до особливостей демократії	5	7	4	5	5	6	8	6	4	7	4	6
Не визначена позиція	11	11	11	10	10	12	11	10	11	13	12	8
Належить до особливостей демократії	83	81	84	85	85	80	80	83	83	80	83	86
Немає відповіді	1	1	1	0	0	2	1	1	2	0	1	0
Люди отримують державну допомогу по безробіттю												
Не належить до особливостей демократії	8	9	8	7	11	7	12	9	7	7	8	11
Не визначена позиція	15	14	16	15	15	16	12	15	16	17	17	12
Належить до особливостей демократії	75	76	75	77	74	75	75	75	76	76	74	77
Немає відповіді	2	1	1	1	0	2	1	1	1	0	1	0
Військові роблять переворот, коли уряд виявляється некомпетентним												
Не належить до особливостей демократії	60	58	61	60	60	60	59	57	63	67	52	63
Не визначена позиція	19	18	20	18	20	19	17	19	20	18	23	15
Належить до особливостей демократії	20	22	19	22	20	19	24	24	16	15	24	21
Немає відповіді	1	2	0	0	0	2	0	0	1	0	1	1

Громадянські права захищають свободу людей від пригноблення

Не належить до особливостей демократії	6	6	7	7	6	6	7	7	6	8	5	6
Не визначена позиція	14	14	13	13	12	13	14	13	14	15	15	10
Належить до особливостей демократії	79	79	79	80	82	77	79	79	79	76	78	83
Немає відповіді	1	1	1	0	0	2	0	1	1	1	2	1

Зашитація та варіанти відповіді	Всього	Стать		Вік			Освіта			Тип поселення		
		Чоловік	Жінка	до 35 років	36-45 років	50+	Немає середньої освіти	Понад середню	Висше середнє	Обласний центр	Місто	Село
Економіка в розквіті												
Не належить до особливостей демократії	10	9	10	9	10	10	14	10	9	9	10	10
Не визначена позиція	15	13	16	14	16	15	15	16	14	13	18	13
Належить до особливостей демократії	74	76	72	77	72	72	68	73	76	76	70	76
Немає відповіді	1	2	2	0	2	3	1	1	1	2	2	1
За діючим суворо карать												
Не належить до особливостей демократії	27	25	28	26	27	27	30	27	25	26	29	23
Не визначена позиція	24	24	24	24	25	23	23	24	24	25	25	21
Належить до особливостей демократії	48	50	47	50	48	48	46	48	49	48	44	55
Немає відповіді	1	1	1	0	0	2	1	1	2	1	2	1
Люди можуть змішувати закони через референдуми												
Не належить до особливостей демократії	6	7	5	5	6	7	10	6	6	7	6	6
Не визначена позиція	12	12	12	13	13	11	14	11	13	15	12	9
Належить до особливостей демократії	81	79	82	82	81	80	75	83	80	78	80	85
Немає відповіді	1	2	1	0	0	2	1	0	1	1	2	0
Жінки мають рівні права з чоловіками												
Не належить до особливостей демократії	5	5	5	5	4	5	5	4	5	5	4	5
Не визначена позиція	10	11	9	9	10	11	13	10	10	10	11	9
Належить до особливостей демократії	84	83	85	86	85	82	81	85	84	84	84	85
Немає відповіді	1	1	1	0	1	2	1	1	1	1	1	1

Зашитація та варіанти відповіді	Всього	Стать		Вік			Освіта			Тип поселення		
		Чоловік	Жінка	до 35 років	36-45 років	50+	Немає середньої освіти	Понад середню	Висше середнє	Обласний центр	Місто	Село
Наскільки важливо для Вас жити в країні, яка має демократичний уряд? (Середня значення за 10-бальною шкалою)	7,9	7,9	7,9	7,9	8,0	7,7	7,1	7,8	8,0	7,9	7,8	7,9
Який рівень демократичності влади в країні зараз? (Середня значення за 10-бальною шкалою)	4,5	4,5	4,6	4,6	4,6	4,5	4,6	4,5	4,6	4,2	4,7	4,6
	9	8	1	3	7	1	3	8	0	8	8	6

Наскільки зараз у нашій країні поважають права людини

Права людини дуже поважаються	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
Поважаються достатньо	14	15	13	16	14	13	16	11	17	17	10	16
Не дуже поважаються	56	54	58	58	58	53	54	58	54	56	57	55
Не поважаються зовсім	28	29	28	24	27	33	27	30	27	26	31	28
В/В, не знаю	1	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0

Наскільки Ви пишаєтесь тим, що Ви громадянин України?

Дуже пишаюся	17	17	18	17	17	18	17	16	18	15	15	23
Скоріше, пишаюся	52	50	54	53	51	51	56	51	52	55	47	55
Скоріше, не пишаюся	23	25	22	23	22	24	20	25	22	23	27	18
Зовсім не пишаюся	7	8	7	6	9	7	6	7	7	6	10	4
В/В, не знаю	1	0	1	1	1	0	1	1	1	1	1	0

Додаток 2

Я назву Вам деякі організації та громадські інституції. Скажіть, наскільки Ви довіряєте кожній з них: повністю довіряєте, деякою мірою довіряєте, не дуже довіряєте або зовсім не довіряєте? (Опитування "Ціннісні орієнтації населення України – 2006"), %

	Повністю довіряю	Деякою мірою довіряю	Не дуже довіряю	Зовсім не довіряю	Важко відповісти
Церква	24	41	20	10	5
	65		30		
Збройні сили	10	43	30	12	5
	53		42		
Преса	4	43	36	15	2
	47		51		
Телебачення	7	48	32	11	2
	55		43		
Профспілки	3	29	31	23	14
	32		54		
Міліція	3	28	36	28	4
	32		64		
Система правосуддя	3	25	36	29	7
	28		65		
Президент України	6	33	27	26	8
	39		53		
Кабінет Міністрів України (Уряд)	3	29	34	28	6
	32		62		
Політичні партії	1	17	36	38	8
	18		74		
Верховна Рада України (Парламент)	2	22	36	33	7
	24		69		
Державні установи (служби)	2	30	35	21	12
	32		56		
Великі компанії	2	22	32	25	19
	24		57		
Екологічні організації	3	37	27	17	15
	41		44		
Жіночі організації	5	32	23	17	23
	37		40		
Благодійні чи гуманітарні організації	5	37	24	17	17
	42		41		
Європейський Союз	6	34	20	20	20
	40		40		
Організація Об'єднаних Націй (ООН)	6	33	18	21	22
	39		39		